

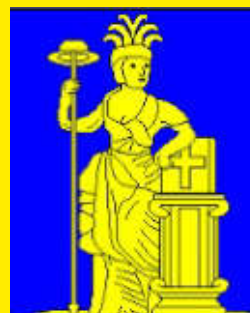

Jaargang 50 / 2022-3

DE ZANDLOPER

**Uitgave van de Vereniging Oud Ede
Verschijnt viermaal per jaar**

Maatwerk voor elke client

POSTHUMA • SCHUTTE
NOTARIAAT

Molenstraat 11, 6711 AW Ede
0318 651414

info@posthumaschutte.nl
www.posthumaschutte.nl

OPTIEK SLOOF

Grotestraat 62 Ede 0318 - 640479

info@optieksloof.nl

Voorzijde omslag:

Honderd jaar geleden kwam de Nederlandse Kunstzijdefabriek naar Ede, om daar tachtig jaar te blijven. De invloed van de ENKA, ooit de grootste industrie van ons land, op de gemeente en op de gemeenschap was en is enorm. In deze Zandloper besteden we aandacht aan enkele aspecten van dit belangrijke stuk Edese geschiedenis.

DE ZANDLOPER

Van het Bestuur

Deze Zandloper staat grotendeels in het teken van *100 jaar ENKA Ede*. Op donderdag 8 september vindt de landelijke start van de *Nationale Open Monumenten Dagen* plaats op het ENKA-terrein. Een prachtige erkenning van het behoud van het monumentale karakter van deze oude fabriekswijk.

Samen met Cultura Erfgoed heeft de Vereniging twee goed bezochte lezingen over de ENKA georganiseerd. De eerste op 11 mei in het Atrium van Cultura door *Janny Bloembergen* over de historische context waarbinnen ENKA-directeur dr. Hartogs zich liet inspireren tot de bouw van het ENKA-complex met daarbij ook de woonwijk voor ENKA-personeel in Ede-Zuid. De tweede op 22 juni in de Open Hof door *Jaap van Ree* meer specifiek over ENKA-Ede, opgeluisterd door een optreden van het ENKA-mannenkoor.

De Werkgroep Monumenten van de Vereniging organiseert op de Open Monumentendag

een wandeling door de ENKA-wijk. Deze 'rondleiding' komt in een speciale app beschikbaar met op verschillende punten uitleg, simpel door je telefoon op een QR-code te richten.

Tijdens de Algemene Ledenvergadering in april werd *Sjaak Arts* gekozen als bestuurslid. Bij nader inzien en mede door een andere inmiddels betrokken functie heeft Sjaak besloten zijn verkiezing niet te aanvaarden. Gelukkig blijft hij behouden voor de Vereniging, met name bij juridische vragen.

In de laatste drie weekenden van juli organiseerden het Historisch Museum Ede en het Gemeentearchief samen met de Vereniging in Huis Kernhem een schilderijenexpositie, geïnspireerd door de zogenaamde

Uitgave van de Vereniging Oud Ede jrg 50 -- september 2022

Van het bestuur	1
Eens ENKA, altijd ENKA	2
De lange arm van een dictator	10
De Bijzondere school aan het Zwarte Laantje	13
Oude ENKA-woningen gesloopt en gerenoveerd	18
Schenkeningen	23
Ede uitgekegeld	24
Agenda	25
Een halve eeuw Ede - 9	26
Nieuwe leden	31

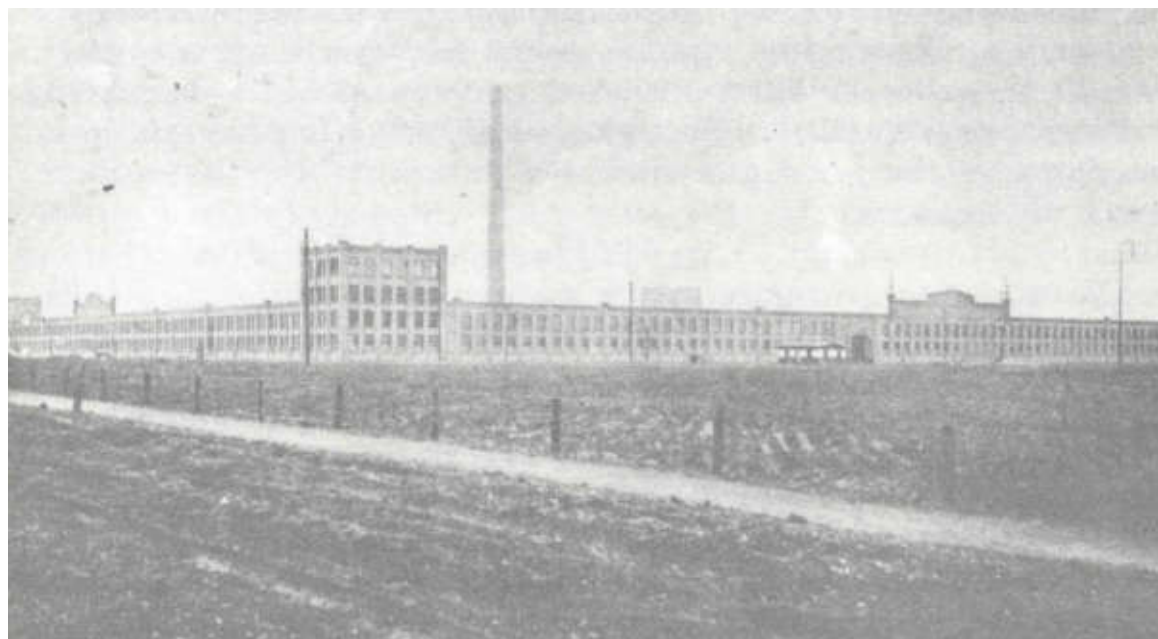
Topografische Atlas van de gemeente. Vanaf 1955 heeft de gemeente op advies van de kunstcommissie opdrachten gegeven aan Edese kunstenaars om karakteristieke plekken en beroepen vast te leggen. In de loop der jaren werd zo een mooie collectie opgebouwd. Een greep hieruit in combinatie met schilderijen uit de collectie van de Vereniging en enkele van de Vereniging Oud Lunteren maakte een mooie expositie, op 16 juli geopend door wethouder Karin Bijl. We verwelkomden in drie weekeinden 581 bezoekers.

Op zaterdag 23 juli stond de Vereniging op de jaarlijkse *zolderverkoop* van de SRVV nabij de Oude Kerk. Door corona ging dit in 2020 en 2021 niet door, maar nu dus wel en onder prachtig weer. Ook hier veel belangstelling voor de verkoop van onze nieuwe en dubbele boeken over Ede. En dus: ruimt u thuis op, dan is de Vereniging een dankbare ontvanger van boeken over Ede.

Ook uit onze *Facebook-pagina* blijkt dat er veel interesse is voor de geschiedenis van Ede. De pagina heeft nu zo'n 1500 leden. De grote publiekstrekker is de *Vraag van de Week* die iedere zondag wordt geplaatst. Mooi is ook dat meer en meer bezoekers van de groep actief zelf illustraties/foto's van oud Ede plaatsen die vrijwel altijd passen in de opzet van de fb-pagina.

Simon van de Pol, voorzitter

De Zandloper is bezig aan zijn 50e jaargang. Al in het allerste nummer werd aandacht besteed aan de ENKA, die toen 50 jaar bestond. Het complete artikel kunt u vinden op onze website www.oudede.nl/publicaties/zandloper archief.

De bouw van deze voor die dagen enorme fabriek getuigde van grote visie bij de initiatiefnemers, Dr. Hartogs en zijn naaste medewerkers.

De keuze van het heidedorp Ede getuigde van moed. Er waren duidelijke voorzichten, maar de keuze was juist.

Eens ENKA, altijd ENKA...

Sjaak Arts

Luchtfoto van de AKZO (voor Edenaren nog altijd ENKA) uit 1990, dus vrij kort voor de sluiting.

De geschiedenis van de Edese ENKA-vestiging - zowel de wederwaardigheden in en rond het bedrijf als de impact op de Edese samenleving tot op de dag van vandaag - is uitgebreid beschreven. Daaraan nog iets nieuws te willen toevoegen is een vermetele onderneming.

De sluiting van de ENKA in Ede ligt al weer bijna twintig jaar achter ons en het aantal personen dat in staat is te vertellen over grote en kleine gebeurtenissen samenhangend met ENKA Ede neemt gestaag af. Op expeditie gaan in de rijke ENKA-geschiedenis is als het betreden van schijnbaar ongerept gebied waar je vervolgens toch een groot aantal voetstappen aantreft... velen waren je al voorgegaan...

Oud ENKA-medewerker

Nog net geen 16 jaar was Gerard van de Kuit toen hij in 1962 – nog in de tijd van de legendarische bedrijfsdirecteur Tesselhof – als aspirant-machinebankwerker bij ENKA Ede begon. Na zijn militaire dienstplicht eind jaren 60 bij de Koninklijke Luchtmacht, die hij in 1969 als sergeant verliet, kwam hij weer als machinebankwerker bij ENKA. Na een opleiding meet- en regeltechniek bij de Arnhemse vestiging van ENKA (toen AKU) kwam hij bij ENKA Breda terecht. Daar maakte hij in 1972 actief de geruchtmakende bedrijfsbezetting mee waarmee de plannen van de leiding van ENKA om het bedrijf

In 1922 werd in Ede de Nederlandse Kunstzijdefabriek geopend. Uitspraak van de letters NK leverde de afkorting ENKA op. Rond 1928 was de ENKA de grootste fabriek in Nederland. In 1929 wijzigde de naam in Algemene Kunstzijde Unie (AKU) na samengaan met het Duitse Kunstvezelbedrijf VGF. In 1969 fuseerde AKU met Koninklijke Zout Organon tot het AKZO-concern (in 1994 AKZO-Nobel). In 2002 werd de fabriek in Ede stilgelegd. In de volksmond bleef het echter ENKA.

aldaar te sluiten voor circa tien jaar werden opgeschort. Een grote rol daarbij speelde de legendarische vakbondsman Koos Dreef, die later ook in het bedrijf te Ede zijn sporen in de strijd om fatsoenlijke arbeidsvoorwaarden voor de werknemers ruimschoots verdiende. Rond 1979 keerde Gerard van de Kuit terug naar Ede als monteur meet- en regeltechniek.

Spannende tijden

In de – ook in andere opzichten roerige – jaren 70 kwam de onderneming in zwaar weer terecht. De markt voor viscosegarens begon in te zakken, hetgeen in 1975 ook in Ede leidde tot de tijdelijke invoering van werkverkorting. Achteraf een voorbode van de ontwikkelingen, die uiteindelijk zouden leiden tot de sluiting van het bedrijf in 2002.

Het werk bij de ENKA – met name in het zogenaamde ‘natte deel’ (de spinnerij e.d.) was ‘vies’ en inspannend en niet altijd veilig. De temperatuur in de spinnerij was hoog, en dat, gekoppeld aan de stank en de herrie, maakte dat het werken er niet altijd even plezierig was.

Brand

Op woensdag 25 augustus 1976 ontstond er een grote brand bij het afvullen van een tankwagen met 3.000 liter vloeibaar gas bij het depot van de NEGAM, in de directe omgeving van zowel het station Ede-Wageningen als het ENKA-fabriekscomplex. Iedere Ede-naar van vijftig jaar of ouder die die avond thuis was, zal zich het nog levendig kunnen herinneren. Bij de brand ontplofte de tankwagen en vlogen

De NEGAM-explosie in 1976 met grote gevolgen voor de ENKA.

flessen met butaan en propaan als raketten in het rond, waardoor onder andere ook een deel van het nabijgelegen bos vlam vatte. Het mag een wonder heten dat alleen de chauffeur van de betreffende tankwagen hierbij gewond raakte. De brandweerkorpsen van Ede en uit de wijde omgeving moesten alle zeilen bijzetten om een regionale ramp te voorkomen.

‘Eindelijk dichte daken....’

Het ENKA-fabriekscomplex liep die avond zware schade op en de weken daarop was het een komen en gaan van verzekeringsexperts. Overigens kan na al die jaren worden gezegd dat het bedrijf er uiteindelijk niet slechter van is geworden. De staat van onderhoud van de getroffen delen van de fabriek was ten tijde van de ramp op zijn zachtst gezegd niet optimaal en met behulp van de verzekeringspenningen konden ze - onder andere de twijnerij - grondig hersteld worden. Men kreeg, om met een medewerker van destijds te spreken, ‘eindelijk dichte daken’.

Het 'vergisbombardement' op Ede-Zuid

Het was zeker niet de eerste keer dat het ENKA-complex aanzienlijke schade opliep. Op 17 september 1944 vond er op Ede een verwoestend bombardement plaats in het kader van de geallieerde Operatie Market Garden. De ENKA werd die dag zwaar beschadigd, en daar zou het niet bij blijven. Het gehele najaar van 1944 alsook begin 1945 vonden er op de ENKA 'vervolgbombardementen' plaats; het mag een wonder heten dat de fabriek het als zodanig overleefd heeft alsook dat het aantal dodelijke slachtoffers naar verhouding gering was.

Op 17 september 1944 werd ook het gebied rond de Parkweg in Ede-Zuid zwaar getroffen. Gerard van de Kuit groeide op in een ENKA-woning aan de Willem Witsenlaan. Tijdens het vergisbombardement van Ede-Zuid werden de huizen daar (toen nog Eerste Parkdwarsweg geheten) verwoest in plaats van de kazerne aan de andere kant van het spoor. Direct na de oorlog werden in de Willem Witsenlaan twee blokken van vijf woningen gebouwd en één blok van drie. Het waren huizen met ijzeren kozijnen met enkel glas. In verband met de schaarste aan hout waren de dakspanten van beton. De ijzeren kozijnen roestten snel en daardoor knapte wel eens een ruit. Gerard herinnert zich: *'Onze achterdeur was ook van ijzer. In de winter werd een stuk plastic voor de ramen aan de tuinkant gespannen. Dit om de kou een beetje buiten te houden. Het was plastic waar je praktisch niet doorheen kon kijken.'*

Herdenkingsmonument op het ENKA-terrein.

‘Volgens mijn oudste zus was het een grote puinhoop bij de oplevering. Er was ook totaal niets opgeruimd. Wij woonden met zeven personen in dat huis (ouders, twee kleuters van 2 en één van 4 plus twee tieners). Er waren drie slaapkamers en een zolder die je kon bereiken via een trap met dunne traptreden, geplaatst in een kast. Er was een badkamer van twee bij één meter met alleen een wasbak en geen verwarming. Een paar rijen tegels tegen de muur en verder omhoog emailleer. Later werd de badkamer wat ruimer betegeld. De huur werd toen met 25 cent per week verhoogd. Later kwam er in de keuken ook nog een geiser. Natuurlijk ging ook hierdoor de huur weer omhoog. Van die geiser smolten de soldeerverbindingen als wij achter elkaar onder de douche gingen.’

‘Onze bakker Jan van Snippenberg (uit de Twijnstraat) kwam altijd achterom bij ons. Een keer deed hij de ijzeren deur open en sprong gelijk weg. Wat bleek?: De deur stond onder stroom. Wat de oorzaak was? In die tijd waren de leidingen waar de elektrische draden door liepen van ijzer. De draden waren omwikkeld met een soort linnen. Op zolder was van een draad deze omwikkeling kapot en het blanke stuk kwam tegen een ijzeren buis aan waardoor het hele huis onder stroom kwam te staan.’

‘Het mooie van dat huis was dat er een tuin van 900 vierkante meter bij hoorde. Hier hadden schuurtjes gestaan die door het vergisbombardement waren verwoest. De AKU bood de betreffende grond aan op voorwaarde dat de verkrijger alles zelf zou opruimen. Mijn vader heeft dat gedaan en er een soort moestuin van gemaakt. In die tijd van schaarste vormde dat een welkome aanvulling op onze voeding.’

‘Bij een storing gelijk de chef bellen’

Terug naar het einde van de jaren 70, het moment dat Gerard van de Kuit terugkwam in de Edese vestiging van Enka. Wat hem daar meteen opviel, was het geringe vertrouwen bij de bedrijfsleiding in het probleemoplossend vermogen van het kader op de werkvloer. Anders gezegd: Was er een storing, dan werd standaard de leidinggevende gealarmeerd om een en ander op te lossen, waar dat in vele gevallen ook - en sneller - op een lager niveau had kunnen worden afgehandeld. Een frustrerende ervaring die Gerard deed besluiten intern bij ‘Productie’ te solliciteren – ook al omdat de bij de ENKA Ede heersende ‘hokjesgeest’ hem volledig in het verkeerde keelgat schoot.

Aldus kwam hij rond 1980 als meester in de persbleek, inclusief de doppenafdeling en de spoelenlakkerij, terecht waar hij zich beter in zijn element voelde en de confrontatie met leidinggevenden niet schuwde. Het feit dat zijn voorstellen voor verbeteringen van het productieproces en de bedrijfsveiligheid door de toenmalige bedrijfsleiding niet altijd volledig op waarde

geschat werden, zit hem ook anno 2022 nog steeds behoorlijk dwars.

‘Onderhoud nul komma nul...’

In 1984 maakte Van de Kuit binnen de Edese vestiging de overstap van de persbleek naar de sponzenafdeling als hoofdmeester. Het onderhoudsniveau was laag. Kennelijk werd de sponzenafdeling van hogerhand wat stiefmoederlijk bekeken. Op zeker moment werd de ‘sponzenfabriek’ verkocht aan de Duitse onderneming Freudenberg en ging verder onder de naam *Enka Household Products*, afgekort EHP.

Binnen enkele jaren na de overname ontstond binnen EHP grote arbeidsonrust, omdat eerder afgegeven werkgelegenheidsgaranties niet werden nagekomen. Er kwam een Duitse directeur met wie Van de Kuit naar eigen zeggen ‘niet door de bocht kon’. De verzuurde verhoudingen leidden uiteindelijk tot het vertrek van Van de Kuit op 48-jarige leeftijd.

Om ‘een beter inzicht te krijgen in de leefwereld van de arbeidersbevolking’ kwam het destijds bekende Tweede-Kamerlid Bas de Gaay Fortman van de PPR in 1973 een aantal weken werken bij ENKA Ede – in de spinnerij. Ook werkte hij elders een tijdje in de bouw. Het leverde hem in Nederland schampere reacties op. Onder andere van columnist Jan Blokker van *De Volkskrant*, die het had over een ‘député-ouvrier’, die ‘altijd de veilige zekerheid heeft dat hij op elk zelf gekozen moment de spatel weer kan neerleggen (of om in spinnerijtermen te blijven: de laarzen weer kan uittrekken) teneinde met een geruite jachtpet op (’s mans handelsmerk in die jaren) terug te keren naar de Tweede Kamer.’

Anekdoten

Alpinisme in de schoorsteen

Aan anekdoten geen gebrek. Met smaak vertelt Van de Kuit hoe hij in zijn begintijd bij de ENKA met een paar jonge collega’s aan de binnenkant van de 80 meter hoge schoorsteen wedstrijden hield in ‘snelklimmen’ om van het uitzicht te kunnen genieten – onder andere het station Ede-Wageningen in al zijn uitgestrektheid. Totdat de portiers van de ENKA aan deze praktijken een einde maakten.

Bedoelde schoorsteen is overigens in 1986 nog volledig gerenoveerd en staat nu middenin de nieuwe ENKA-woonwijk.

Afgepast toiletpapier...

Toen Van de Kuit in zijn begintijd in de Twijnerij tewerk werd gesteld liep hij tegen een andere praktijk aan. *‘Als je naar de WC moest werd er door iemand achter een loket een afgepast aantal velletjes toiletpapier beschikbaar gesteld. Diezelfde persoon controleerde na afloop van het toiletbezoek of je de wc schoon had achtergelaten. Pas als hij de boel in orde had bevonden mocht je weer aan het werk.’*

Douchen? Neuh, niet nodig...

Dat ook overigens binnen de onderneming alles met een schachtje werd geknipt, bleek uit een ander voorval. *‘Nadat ik de droogkanalen in de twijnerij had schoongemaakt was ik intens bezweet en smerig. Mijn verzoek om even te mogen douchen in de kantine werd door mijn directe leidinggevende afgewezen. Vond-ie niet nodig. Pas toen ik het hogerop zocht kreeg ik van zijn chef wel een bonnetje om te kunnen douchen.’*

De kantine was qua faciliteiten destijds overigens een voorbeeld voor andere bedrijven.

De door een bekende Edese vishandelaar geleverde visgerechten waren wijd en zijd een begrip en werden zelfs mee naar huis genomen.

Die voorbeeldfunctie gold volgens Van de Kuit helaas niet voor de arbeidsomstandigheden. Aan gehoorbescherming werd in de twijnerij en ook in de rest van het bedrijf niet gedaan. Alle tandwielen waren van ijzer en werden pas veel later vervangen door tandwielen van enkalon, die aanzienlijk minder lawaai maakten. Daarnaast klonk er natuurlijk de gehele dag harde muziek door de hallen. Ten gevolge van dit alles liep Van de Kuit een gehoorbeschadiging op. Dat weerhield hem er overigens niet van om tot circa 2020 zijn muzikale talenten te etaleren als hoboïst bij de Enka Harmonie in Arnhem.

Een machine die door de vloer zakt...

Het moet er af en toe schilderachtig aan toe zijn gegaan in het bedrijf. Bij bedrijfsongevallen werd de gewonde soms op een bakfiets waarop een brancard was gemonteerd naar de medische dienst (de 'verbandkamer') gebracht. Uiteraard dient alles in het juiste tijdsgewricht te worden gezien. Veiligheidsbrillen waren er bijvoorbeeld niet om op te zetten, maar om in je zak te stoppen. Ook het ontvetten van tandwielen was niet van risico ontbloot gezien de gevaarlijke stoffen die daar aan te pas kwamen.

De naleving van de veiligheidsvoorschriften en de controle daarop liet dus nog al eens te wensen over en dat had in die periode enkele fatale ongevallen tot gevolg. Het betrof in veel gevallen monteurs, die werkzaam waren in de droogkanalen of in stilgezette mengtrommels. Veiligheidsregels waren er wel, maar die werden veronachtzaamd met soms gruwelijke gevolgen. Van de Kuit somt een tweetal incidenten op met dodelijke afloop, waaronder een uit de droogkanalen, en uit eigen herinnering weet ik er daar nog een aan toe te voegen betreffende een monteur, die geplet werd toen een mengtrommel waarin hij aan het werk was, weer werd aangezet. Hij werd nog met een helikopter, die op het dak van het bedrijf geland was, naar het ziekenhuis gebracht, maar bleek bij aankomst overleden.

'Verder spatte in de spinnerij continu het zuur op de tegels. Die werden aangetast. Er is een keer een spinmachine dwars door de vloer heen gezakt. De naden werden aanvankelijk met pek dichtgemaakt maar dat vond de bedrijfsleiding te duur. De tegels werden er derhalve uitgehaald en er kwam een zogenaamd zuurbestendige vloer van Keramchemie. Aldus zou het weglekken van het zuur moeten worden tegenhouden, maar dat was dus niet zo. Er is veel zuur weggelekt in de grond.' Van de Kuit betwijfelt of het twee meter afgraven van de vervuilde grond voldoende is geweest om het terrein volstrekt adequaat te saneren...

Overigens is er geen aanleiding om te veronderstellen, dat ENKA zich ongunstig onderscheidde van andere continubedrijven in die tijd. Het zou nog jaren duren voordat de arbeidsomstandighedenwet- en regelgeving dusdanig was aangescherpt dat er ook wettelijke aansprakelijkheid bij de werknemer zelf werd gelegd bij het niet-naleven van de voorschriften.

De legendarische ENKA-stank

Iedere wat oudere Edenaar zal het zich kunnen herinneren. Mede afhankelijk van de

windrichting rook het niet altijd even plezierig in de omgeving van het bedrijf. De betreffende stank was afkomstig van de zogenaamde 'gaswastorens' en die hadden uiteraard onderhoud nodig. Toen de Enka-stank zich op een mooie zondagmiddag zelfs naar de heide had uitgebreid en Van de Kuit daar op maandag tegenover zijn leidinggevende melding van maakte, merkte deze op *'Stank? Dan moeten we dat vat parfum maar weer eens verversen!'*

Inmiddels is er al lang geen sprake meer van kwalijke ENKA-geuren op de Ginkelse Heide. Des te frappanter is het dat iemand die het bedrijf rond 1994 heeft verlaten zich nog zo veel details ervan herinnert. Het zegt wel iets over de bijzondere band die de werknemers van ENKA Ede met hun bedrijf hadden en de sociale cohesie die ENKA in Ede bracht, niet in de laatste plaats door het grote aantal bedrijfswoningen dat men in Ede in eigendom had. Zo bestond de populatie in de Poortlaan en de Twijnstraat bijvoorbeeld (vrijwel) volledig uit medewerkers van ENKA. De details daarvan zijn zoals gezegd reeds door anderen uitvoerig onderzocht en belicht.

Eigen herinneringen

Het gesprek met voormalig ENKA-medewerker Gerard van de Kuit had ook het effect dat bij mijzelf het nodige aan herinneringen naar boven kwam. Ik stam namelijk uit een echt 'ENKA-geslacht'. Mijn grootvader van moeders kant was een ENKA-werknemer in Ede van-het-eerste-uur, vanaf de oprichting van de bedrijf in 1922. Hij heeft nooit ergens anders gewerkt. en dat geldt ook voor mijn vader, vandaag de dag absoluut onvoorstelbaar.

Aan het eind van zijn loopbaan was mijn grootvader plaatsvervangend chef van de garage. ENKA beschikte over een aantal bussen (met houten banken) waarmee van heinde en verre de werknemers van en naar de fabriek werden gebracht. In mei 1962 ging hij met pensioen om enkele maanden later te overlijden.

Mijn moeder groeide op in een bedrijfswoning op een steenworp afstand van de fabriek. Ons gezin woonde op de eerste verdieping. Op de begane grond hadden ENKA-chauffeurs hun kantine. In de oorlog waren er Duitse militairen ingekwartierd en direct na de bevrijding Britse militairen, die ook een grote kamer in het ouderlijk huis hadden.

Zij werkte kort na de oorlog als telefoniste bij de ENKA, waar zij mijn vader leerde kennen, die 43 jaar (beurtelings in Arnhem en Ede) bij ENKA c.q. de AKU werkzaam zou zijn – laatstelijk als bedrijfsingenieur c.q. (plaatsvervangend) chef van de Technische Dienst in de Edese vestiging. In 1988 ging hij met pensioen. Vanaf 1968 woonden wij in een van de naast elkaar gelegen bedrijfswoningen van ENKA aan het begin van de Reehorsterweg in Ede, met als

De ENKA-bussen

gevolg dat naaste collega's die elkaar de hele dag al op het werk hadden gezien, ook in de vrije tijd voortdurend met elkaar geconfronteerd werden. Of dat altijd even prettig was?

Bij mijn ouders thuis was het een komen en gaan van collega's van mijn vader en uiteraard werkte ik in mijn school- en studietijd een aantal zomers als vakantiewerker bij ENKA, met name in de twijnerij – in een blauwe overall, in tegenstelling tot de vaste werknemers die een grijze overall droegen. De in het maanlicht over elkaar springende konijnen voor de openstaande deuren van de twijnerij tijdens de nachtdiensten in de zomer zie ik nu nog voor me.

De lange arm van een dictator reikte tot in Ede

Patty Gonggrijp

Aan het begin van de jaren 60 van de vorige eeuw gaat het steeds beter met ons land. Er is volop werk, de beroepsbevolking is beter opgeleid. De lonen stijgen en werkzoekenden hoeven niet meer alles aan te pakken. Het gevolg is dat bedrijven amper nog mensen kunnen vinden voor de laagstbetaalde banen, vooral in de industrie.

Maar geen nood, er worden werknemers geworven in het Middellandse-Zeegebied, waar de economie op dat moment nog minder florissant draait. In eerste instantie gaat het om Italianen. En zo komen er in 1961 300 Italiaanse arbeiders naar Ede. Ze werken in de ploegendienst bij de ENKA en worden onder andere ondergebracht in pension *Casa Erica* in de huidige Notaris Fischerstraat. Als na een paar jaren de situatie in Italië verbetert, keert een aantal van hen terug.

Om het tekort weer aan te vullen worden in 1964 Spanjaarden geworven. Ongeveer 270 van hen krijgen onderdak in een prefab woonoord gebouwd op het ENKA-terrein aan de Bennekomseweg: *Nuestra Casa*. Dit is een aanzienlijke verbetering ten opzichte van de huisvesting van de Italiaanse gastarbeiders. Ze hebben hier hun eigen stek.

Uit interviews met Spaanse journalisten blijkt dat de Spanjaarden positief zijn over het werk bij de ENKA en hun verblijf in Nederland. Toch blijft er nog wel wat te wensen

Nuestra Casa (VOE/HME 321861)

over. Zo is men minder tevreden over het voorgeschotelde eten: aardappelen, groente en vlees zijn ze niet gewend. In de behoefte aan maaltijden met een meer Spaanse smaak wordt voorzien door het aanstellen van een Spaanse kok. Koffie en een soepje mogen op de kamers worden bereid. En na klachten over de wasserij wordt een was- en droogruimte gebouwd. Er ontstaat een hechte gemeenschap waar men lief en leed met elkaar deelt.

Intussen gaat het Spanje eind jaren zestig in economisch opzicht ook redelijk voor de wind. En in 1972, terwijl Franco nog aan de macht is, wordt door het Spaanse Ministerie van Arbeid een publikatie verspreid waarin afgeraden wordt om in West-Europese landen te gaan werken. Met de leus *'Arbeid is geen koopwaar'* wordt werken in het eigen land aangeprezen en naar het buitenland trekken juist ontmoedigd.

Onrust

En dan ontstaat er plotseling onrust onder de Spaanse werknemers van de ENKA. In feite begint dit wanneer in januari 1972 twee Spanjaarden met een tijdelijk contract in de Arnhemse vestiging van de ENKA hun intrek nemen in Nuestra Casa. Beide mannen blijken ruim in hun slappe was te zitten, zoals een vakbondsbestuurder het uitdrukte. Ze beschikken volgens de verhalen ook over een Alfa Romeo waarmee ze door het gebied toeren. Dat valt op: dit zijn geen Spanjaarden die door nood in eigen land gedwongen zijn om elders werk te zoeken.

Kort na hun komst eisen de bewoners van Nuestra Casa die in Arnhem werken, extra reistijdvergoeding en vervolgens wenst men voor de Spanjaarden die met vakantie naar huis gaan, geld in plaats van een treinkaartje. De fabriek komt aan de eisen tegemoet.

Op 22 februari 1972 ontvangt de personeelschef een door één van bovengenoemde tijdelijke werknemers opgestelde brief die door 186 Spanjaarden is ondertekend. Daarin wordt gesteld dat de voeding in Nuestra Casa te weinig calorieën bevat, daarnaast zijn de maaltijden niet uitgebreid genoeg en wenst men een tweede warme maaltijd waarbij wijn geserveerd wordt. Het Ministerie van Volksgezondheid wordt ingeschakeld om onderzoek te doen, en de ENKA geeft aan bereid te zijn om onvoorwaardelijk gevolg te geven aan de resultaten daarvan.

De twee tijdelijke werknemers worden kort daarna ontslagen; de een omdat hij niet geschikt is voor het werk, de ander omdat hij de Spanjaarden in het woonoord door de acties negatief heeft beïnvloed. Ze moeten uiterlijk 15 maart het woonoord hebben verlaten. Maar voor het zover is verbiedt de actieleiding op 11 maart de bewoners om voedsel uit de keuken te accepteren. Er komt een wacht bij de keukendeur die er op toeziet dat dit bevel wordt opgevolgd. Twee dagen later ontvangt de directie een expresse-brief met de eis dat binnen drie dagen aan de eisen van de actievoerders van 22 februari moet zijn voldaan. Bij een afwijzing wordt er gestaakt. Nog dezelfde dag antwoordt de directie dat degene die zich niet aan de werkafspraken houdt, op staande voet wordt ontslagen. Op 14 maart keurt de ondernemingsraad, met daarin twee Spanjaarden de aangekondigde staking af en vraagt om bemiddeling.

Weer twee dagen later verlangt de avondploeg dat er een andere maaltijd wordt klaargemaakt. Na overleg met de directie negeert de beheerder dit verzoek.

Escalatie

Intussen is het tweetal door de politie uit het woonoord verwijderd. Als reactie op de beëindiging van het contract van twee andere werknemers verschijnt de avondploeg niet op het werk. De volgende dag verschijnen ook de andere Spanjaarden niet. Een bemiddelaar van de Spaanse Ambassade weigert om naar Ede te komen. Op de mededeling van de directie dat de ontslagen werknemers niet meer in dienst genomen zullen worden, is het antwoord: *'Dan gaan al uw Spanjaarden terug naar Spanje.'*

Op 18 maart worden 180 stakers ontslagen.

De ENKA-directie meldt aan de ambassade:

1. De ENKA is bereid individuele sollicitaties van ontslagen werknemers in behandeling te nemen.
2. De sollicitaties moeten 21 maart 1972 om 18.00 uur binnen zijn.
3. De ENKA is niet verplicht om alle sollicitanten weer in dienst te nemen.

Leeuwarder Courant 18-03-1972

In de vroege ochtend van de 21e maart plaatst de ENKA een portier voor de ingang van Nuestra Casa die bij elke vorm van intimidatie door de actievoerders de politie dient te waarschuwen. Een aantal Spanjaarden meldt zich in de loop van de dag om weer aan het werk te gaan.

Volgens de drie industriebonden van de Nederlandse vakcentrales hebben Franco-gezinde agitators vrijwel zeker de hand gehad in de staking. Ze laten de directie in een overleg weten dat zij vermoeden dat de Spanjaarden niet in volle vrijheid aan de staking hebben deelgenomen, en dat er mogelijk sprake was van provocatie door stromanen van het Franco-regime.

Kop uit De Waarheid 23 maart 1972

Op 22 maart komt het eindresultaat van het onderzoek naar de voedingsproblemen.

Dan blijkt dat de ENKA op grond van de bestaande wetgeving voldoet aan alle eisen. Wel wordt geadviseerd om de warme maaltijd van 18:00 uur te verplaatsen naar 15:00 uur.

Uit gesprekken van de beheerder met de ontslagen werknemers wordt duidelijk dat men ook niet zonder reden teruggaat. Angst voor het welzijn van hun familie in Spanje speelt een belangrijke rol.

Van de 194 stakers zijn er uiteindelijk 98 opnieuw aangenomen. Ongeveer 100 personen zijn teruggegaan naar Spanje. De lange arm heeft voor veel onrust gezorgd en is daarmee deels geslaagd in zijn missie.

Bronnen

- Beuker, Riet: Tachtig jaren werkgelegenheid en welvaart in Ede. 2008
- Booming Ede; uitgave bij de gelijknamige expositie in het Historisch Museum Ede. 2008
- Delpher Historische Krantenbank, diverse titels

De bijzondere bijzondere school aan het Zwarte Laantje

Kees van Lohuizen

Inleiding

Over bijzondere scholen is veel geschreven, maar desondanks wil ik daar graag een aanvulling op geven. Een aanvulling die in principe geldt voor het gehele land, maar zeker voor de school van de Edese Schoolvereniging (ESV).

Deze school stond oorspronkelijk aan het Zwarte Laantje, ter hoogte van de pas later aangelegde Noordelijke Spoorstraat. De school is echter bij het bombardement van 17 september 1944 verwoest en kreeg na de oorlog een nieuwe plek aan de toen inmiddels bestaande Zuidelijke Spoorstraat. Veel oudere Edenaren hebben het nog steeds over de school aan het Zwarte Laantje. Het laantje dat nog steeds wordt gebruikt door de scholieren die op de fiets komen en zo naar de fietsenstalling gaan van het huidige schoolgebouw dat alweer 38 jaar bestaat.

Bijzondere scholen

De geloofsstrijd die rond 1900 in Nederland woedde, trof ook Ede. De verschillen tussen Hervormd, Gereformeerd en Katholiek werden uitvergroot en resulteerden in grote spanningen, niet alleen tussen de kerken, maar ook in de politiek, het verenigingsleven en veelal zelfs in de onderlinge persoonlijke verhoudingen.

Situatie van de school aan Zwarte Laantje tot 1944

Tegen het eind van de 19e eeuw was er in het dorp Ede slechts de gemeentelijke Openbare school aan het Maandereind. Na de kerkelijke splitsing financierde de gereformeerde zakenman G. Cavaljé de Gereformeerde school aan de Telefoonweg (zie ook De

Zandloper 2020-4 en 2021-1). Daarop volgde de Hervormde school aan de Schoolstraat. Bij beide scholen maakte particulier geld dit mede mogelijk. In 1917 werden de politieke partijen in het parlement het erover eens, dat openbaar en bijzonder onderwijs onder gelijke ‘onderwijsplichten’ ook recht hadden op gelijke financiële bijdragen van de overheid. Dit werd in 1920 vastgelegd in artikel 23 van de Grondwet.

De mogelijkheid tot het stichten van Bijzondere scholen werd nu bij gelijke spelregels wettelijk mogelijk voor groepen van mensen die, bij gelijke leerdoelen, vanwege religie of andere motieven, een ander soort onderwijs wilden (ook bijvoorbeeld qua type onderwijsmethodiek). Bij de openbare scholen was het de gemeente die optrad als bestuur, bij de bijzondere scholen was dat het bestuur van de vereniging van ouders der leerlingen.

De scholen in Ede waren destijds gewone dorpscholen, waar de leerlingen na hun schooltijd een vak leerden als boer, timmerman, smid, slager, naaister, dienstmeisje enzovoort. Met de komst van het leger en de ENKA veranderde echter de samenstelling van de bevolking van het dorp. De leidinggevenden van die instellingen hadden meer scholing gehad en wilden ook voor hun kinderen die mogelijkheid. Zij wilden een opleidingsschool die kinderen in zes jaar opleidde voor toegang tot het middelbaar onderwijs van hbs of gymnasium, maar zo’n school was er in Ede niet. Op grond van die wens is in 1923 de Edesche Schoolvereniging opgericht. Het overeenkomstige gebeurde elders in het land waar de overheid niet in deze behoefte voorzag. In feite zoals ook confessionele scholen werden gesticht omdat de overheid ‘neutraal’ bleef en alleen scholen startte waar ieder kind welkom was.

Opleidingsscholen

Ikzelf ben geboren in Haarlem en ging in 1939 naar de openbare (gemeentelijke) Tetterodeschool die in 1904 in één gebouw was ondergebracht met de Wouwerman-school, die een ‘traditionele’ lagere school was. De Tetterodeschool had oorspronkelijk A- en B-klassen. De A-klässers kwamen uit de betere buurten en de B-klässers uit de armere buurten. Later, toen mijn broers en ik (er waren geen zusjes) in de jaren dertig erheen gingen, was het een opleidingsschool geworden die in zes jaar de kinderen opleidde voor het toelatingsexamen van een middelbare school zoals hbs en gymnasium.

De opleidingsschool was bedacht voor de kinderen uit de ‘betere wijken’, want in die ‘betere wijken’ woonden de ‘betere’ mensen die wat meer geld verdienden omdat zij, met het doorlopen van een middelbare school of meer, een ‘betere opleiding’ hadden gehad en daardoor een ‘betere baan’ en een ‘beter

Advertentie plm. 1937

salaris' kregen. Het waren vooral die mensen die beseften wat de waarde was van een opleidingsschool en daarom wilden zij hun kinderen graag naar zo'n school sturen.

In de grotere steden met een gemêleerde bevolking kwamen in het begin van de 20e eeuw de eerste openbare opleidingsscholen. In kleinere steden, bijvoorbeeld in Hengelo, werden in 'gewone' openbare scholen in de 4e klas de kinderen geselecteerd die, vanuit een achterstand, mogelijk alsnog in twee jaar konden worden klaargestoomd voor een middelbare opleiding. Die kinderen van meerdere scholen werden samengevoegd in één school met aparte klassen voor het 5e en 6e leerjaar. Veelal hadden die kinderen een te grote achterstand om die in twee jaar alsnog weg te werken. Als zij dan zakten voor het toelatingsexamen, was de teleurstelling erg groot.

De Edese Schoolvereniging (ESV)

De vereniging, opgericht in 1923 (Wageningen was al voorgegaan in 1921) had als doel een opleidingsschool te starten voor kinderen (in termen van destijds) uit de 'betere' wijken. De mensen die een dergelijke school wensten voor hun kinderen, waren veelal mensen uit het leger, van de ENKA en enkele mensen uit het dorp die al langer naar zo'n school uitkeken. Het was een gemêleerd gezelschap uit de 'betere' wijken (kringen) waarbij het ging om het doel van de school: opleiding in zes jaar met toegang tot middelbaar onderwijs (hbs en gymnasium).

Dat doel bestond zowel bij hervormden, gereformeerden, NPB'ers, katholieken als niet-kerkelijken en het was begrijpelijk dat het daarom een 'neutrale' school moest worden. Hierdoor waren er ook voldoende (potentiële) leerlingen om te voldoen aan die eisen van de overheid. De neutraliteit was geen primair doel, maar een praktische keuze voor mensen die hun kinderen wilden opvoeden in een wereld waarin 'verschillen' normaal zijn en wederzijds respect belangrijk is. Om het inzicht daarvoor te vergroten, vond men het gezamenlijk opgroeien eerder een voordeel dan een nadeel. Want in hun werk bij het leger en de ENKA vormden ook zij een godsdienstig gemêleerd gezelschap en ervoeren zij dat niet als bezwaarlijk.

Dat de ESV op de 'betere wijken' was gericht waar de potentiële leden zaten, is dus verklaarbaar. De verwoording van die doelstelling hoorde blijkbaar bij die tijd, want hetzelfde gold immers ook voor mijn openbare opleidingsschool in Haarlem uit 1904 en evenzo elders.

De start

Voor de start van de school was het noodzakelijk over een waarborgsom van f 1.000,- te beschikken. Een bank was bereid het bedrag te verstrekken mits men één bestuurslid kon benoemen en de vereniging een obligatie kocht van f 1.000,-. Hiervoor had de vereniging echter het geld niet. Desgevraagd stelde de ENKA het bedrag beschikbaar onder voorwaarde dat zij de voorzitter van de vereniging mocht leveren. De ENKA vond de oprichting van de school van groot belang voor de kinderen van haar leidinggevende personeelsleden en het paste geheel in haar visie over personeelsbeleid. Zoals zich dat ook uitte bij de woningbouw, het faciliteren van de vele personeelsverenigingen en de aankoop van de Reehorst. Dergelijke ondersteuning, en zeker voor vakopleidingen, zag men destijds bij meer grote bedrijven waarbij zowel personeel als bedrijf voordeel ondervonden.

In de gemeenteraad was in 1922 de schoolgeldverordening vastgesteld voor het openbaar onderwijs. Het schoolgeld was verschuldigd naar 45 inkomensschalen van de ouders. Bijzondere scholen hadden in het algemeen een verenigingsvorm met leden en bestuur van ouders. Elke vereniging kon natuurlijk desgewenst een contributie vaststellen en ongetwijfeld werden giften niet geweigerd. Ik weet dat de ESV rond 1975 een ouderbijdrage vroeg naar inkomen waarbij toen nog ‘slechts’ 14 schalen werden gehanteerd en nu nog maar drie.

Voor de financiële bijdrage van de ouders gelden thans voor alle bijzondere scholen wettelijke regels. Deze gelden mogen uitsluitend worden gebruikt voor doelen die direct of indirect het noodzakelijke onderwijs ten goede komen. Zo gebruikt de ESV de ouderbijdrage bijvoorbeeld voor een eerdere start van vakkundig gegeven Engels, omdat veel jonge kinderen gemakkelijker een extra taal kunnen leren. Ook zijn digitale schoolborden aangeschaft en was er ventilatie voordat iemand van corona had gehoord. Een hoogtepunt voor de kinderen is nog altijd de werkweek voor de hoogste klas op Vlieland, waar leerlingen en leraren met elkaar optrekken.

Er zijn kritische geluiden over de schoolbijdrage die alle bijzondere scholen kunnen vragen. Daardoor zou er onderscheid worden gemaakt door verschil in financiële draagkracht van de ouders. Maar bedenk dat onze maatschappij zo is ingericht. In de trein zijn plaatsen 1e en 2e klas, in het theater en het voetbalstadion bepaalt de plek de prijs etc. Sommige ouders gaan met hun kinderen naar de zandbak in het park of naar de Apenheul, terwijl anderen naar de Efteling gaan of zelfs naar Disneyland bij Parijs. Afhankelijk van financiële mogelijkheden (en de aard der mensen) is uit gaan eten het eten van patat bij MacDonald en bij anderen het dineren bij Het Koetshuis in Bennekom.

Het schoolgebouw

Het eerste schooljaar begon de ESV in 1924 met een beperkt aantal leerlingen in van de gemeente gehuurde kamers in Heesterheide (tot voor kort nog bekend als ‘Het oude politiebureau’). In 1925 werd het schoolgebouw aan het Zwarte Laantje (ter hoogte van de later aangelegde Noordelijke Spoorstraat) geopend. Het Zwarte Laantje was destijds waarschijnlijk verhard met sintels en kreeg daardoor zijn naam (conform de onofficiële naam Zwartesteeg voor de tot 1969 met sintels verharde Dwarsweg bij Ede). Het gebouw had op het dak nog een luitorentje waarin de schoolbel hing.

De school werd in 1940 getroffen door een granaat die vanaf de Grebbeberg was afgeschoten en bedoeld was voor de uitkijkpost van de Duitsers op de watertoren. Die schade werd hersteld, maar bij het bombardement op Ede van 17 september 1944 (gelukkig een zondag), werd de school onherstelbaar verwoest. De bronzen luidbel was tijdens de oorlog niet ingeleverd bij de Duitsers, maar ‘ondergedoken’ in de dakgoot. Deze luidbel kwam als enige heelhuids tussen het puin vandaan en wordt bij bijzondere gelegenheden nog wel gebruikt.

Na de oorlog

De schoolvereniging was een vereniging geworden zonder school. Weer was het de ENKA die hulp bood door zijn villa Pierremont (Alexandria) aan de Stationsweg 99 beschikbaar te stellen.

ESV Lagere school 1951-83 (HME 313294)

Kleuterschool in januari 1963 (foto KvL)

Ondertussen kwamen er, naar ik meen, drie scholen in aanmerking voor (tijdelijke) behuizing aan de Zuidelijke Spoorstraat. Het terrein was een uitloper van het oude Maanderzand, maar in 1903 afgescheiden door de spoorlijn naar Lunteren. Twee scholen wilden terug naar elders in Ede om daar nieuwbouw te plegen. Ondanks dat enkele bestuursleden destijds de plek wel ‘ver’ van het dorp vonden, wilde de ESV die plek aanvaarden, want er was genoeg ruimte om te zijner tijd een kleuterschool te bouwen. In de raad kreeg de ESV een ruime meerderheid om daar de nieuwe school te bouwen die in 1951 in gebruik werd genomen. Omdat veel van de gebruikte bouwmaterialen destijds van slechte kwaliteit waren, kreeg het gebouw een verkorte afschrijvingstermijn van slechts 25 jaar. Die noodzaak bleek duidelijk in de loop der jaren. De stalen ramen konden niet meer open, een gedeelte met plat dak verloor de mogelijkheid van afvoer van regenwater door doorbuiging van de houtvezel-dakplaten terwijl de exploitatiekosten voor een te groot deel opgingen aan verwarming.

Zodoende konden de procedures voor een nieuwe school rond 1978 worden gestart, waaraan de gemeenteraad zijn medewerking gaf. Vanwege de bezuinigingen voor 1981 week het Rijk later af van de wettelijke procedure. Na een pittige discussie op het Ministerie en dreiging van een AROB-procedure, welke politiek zeer gevoelig lag, werd een compromis gesloten en werden de gelden begin 1982 beschikbaar gesteld. In september 1983 werd het nieuwe gebouw in gebruik genomen als basisschool voor acht groepen conform de ontwerpwet voor het basisonderwijs (1985). De in 1961 gebouwde kleuterschool verdween daarmee ook letterlijk en figuurlijk van het toneel.

Dat de Staatssecretaris van Onderwijs de nieuwe school opende, was wederzijds een sportief gebaar na het uitgevochten geschil over het ter beschikking stellen van de gelden. Ondertussen is de school voor veel gezinnen, die in of bij Ede zijn blijven wonen, een bewuste keuze en gaan kinderen uit de tweede en zelfs al de derde generatie naar deze school.

Veranderende tijden.

Dagelijks ervaren wij hoe snel dingen in de loop der tijd veranderen. Toen deze nieuwe school in 1983 in gebruik was genomen, waren de eisen inzake isolatie, inrichting voor computers, digitale schoolborden, ventilatie (Covid 19), buitenschoolse opvang e.d. er niet of veel beperkter dan nu. Pas later werden dergelijke zaken ‘gewoon noodzakelijk’, maar veelal moeilijker en kostbaarder om deze alsnog te realiseren. Meestal worden

dergelijke noodzakelijke nieuwe investeringen wel door de overheid vergoed onder het motto 'gelijke monniken, gelijke kappen' en zodoende worden de religieuze en niet religieuze monniken thans gelijk behandeld. Niet noodzakelijke, maar gewenste zaken kunnen eventueel uit de ouderbijdrage worden betaald.

**Huidige basisschool sinds
1983 (foto KvL)**

Oude ENKA-woningen gerenoveerd en gesloopt

Frans van Oort en Paul Standaart

Start kunstzijdefabricage in Nederland

De produktie van kunstzijde in Nederland begint in principe op 8 mei 1911 als in Den Haag de N.V. Nederlandsche Kunstzijdefabriek te Arnhem wordt opgericht. Initiatiefnemer is *dr. J.C. Hartogs*, 31 jaar en scheikundeleraar, afgestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam.

Hij heeft kennis van zaken, want van 1907 tot 1909 heeft hij bij de Engelse firma Samuel Courtaulds de kunst van het maken van kunstzijde zorgvuldig bestudeerd. Met de door hem gesuggereerde verbeteringen in het productieproces vindt hij geen gehoor bij de leiding van de firma.

In 1909 keert hij terug naar Nederland, waar hij in 1910 promoveert aan de Universiteit van Amsterdam bij prof.dr. A.F. Holleman. Hij weet daarna een aantal investeerders te overtuigen om geld te steken in de bouw van een proeffabriek te Arnhem (onder anderen F.H. Fentener van Vlissingen, directeur van de Steenkoolen Handels Vereniging SHV, en de Duitse zakenman dr. J. Balthazar van de Vereenigde Glanzstoff Fabriken, die ook aandelen bezit in de SHV). Het beginkapitaal is f 240.000.

Na de start beleeft de fabriek een eerste moeilijk jaar, maar de jaren daarna maakt het bedrijf winst en het begonnen avontuur wordt zeer succesvol. Er volgt een succesvolle beursgang; het gemiddelde dividend over de jaren 1918-1928 bedraagt 26%. Met het geïnvesteerde geld wordt in 1919 een tweede kunstzijdefabriek gebouwd met als vestigingsplaats Ede.

De keuze van Ede is gebaseerd op de redelijke aankoop prijs van de grond en de beschikbaarheid van goed grondwater. Verder speelt de aanwezigheid van de spoorlijn

mee die een snelle verbinding met het Duitse achterland mogelijk maakt. De geringe looneisen van de bevolking, in vergelijking met stedelijke gebieden in het westen van het land, zijn een ander belangrijk punt.

Bouw van de ENKA-woningen

Al bij de start van de onderhandelingen tussen de gemeente Ede en de ENKA wordt er ook gesproken over de huisvesting van de fabrieksmedewerkers. De ENKA-filosofie is dat het geschoolde personeel en de opzichters verplicht zijn in de nabijheid van de fabriek te wonen. Maar de woningvoorraad van de gemeente Ede is veel te klein.

Beide partijen vinden elkaar op 25 oktober 1919. Er zullen 300 gewone woningen en 30 middenstandswoningen gebouwd worden. Door de 300 gewone woningen onder te brengen in een woningbouwvereniging (genaamd *Vooruit*) komt dit contingent in aanmerking voor de geldende rijksfinanciering. De middenstandswoningen worden op een andere wijze gefinancierd.

Afgesproken wordt dat de ENKA een toewijzingsrecht van vier weken krijgt op de woningen van Vooruit. Het recht van huuropzegging krijgt de ENKA echter niet. In 1921 en 1922 komt de eerste serie woningen, gelegen aan de oostzijde van de Kerkweg (het Poortpleincontigent) gereed en in 1925 is het hele complex klaar. De huurprijzen variëren van *f* 4,25 tot *f* 8,00 per maand.

Huisvesting en sociale controle

Er is een tamelijk luxe tuindorp gebouwd met afwisselende soorten woningen. Voor een deel zijn de woningen gerioleerd en alle huishoudens hebben gratis water van de fabriek. Sommige woningen hebben vijf slaapkamers. De stelling ‘regeren is vooruitzien’ is de ondertoon van de ENKA, want er wordt gemikt op kinderrijke gezinnen en dan nog graag families met veel dochters. Deze gezinnen krijgen ook voorrang bij de toewijzing. De fabriek heeft namelijk vooral in de haspelafdeling en de twijnerij veel meisjeshanden nodig.

Na de oplevering van de laatste woningen in 1925 zijn alle woningen toegewezen en kunnen de medewerkers van de fabriek, die eerst in hotels en pensions zijn ondergebracht (zoals Parkhotel en Reehorst), hun vrouwen en kinderen laten overkomen.

Maar woont iedereen hier wel zo gelukkig? In de wijk draait natuurlijk alles om de fabriek. Aangestelde controleurs van de ENKA hebben te allen tijde toegang tot de woningen. De bewoners zelf vormen ook geen echte buurt om de wijk gezellig te maken: de diversiteit is te groot. Het gevoel van sociale controle is dus groot, met als gevolg dat een groot deel van de nieuwkomers gaat verhuizen. Velen betrekken nieuwe woningen tussen de Kolkakkerweg en de Verlengde Maanderweg. Binnen vijf jaar zien we de Vooruit-wijk, gebouwd voor toezichhoudend personeel, veranderen tot een wijk voor geschoolde en ongeschoolde arbeiders

Opmerkelijk in deze periode is dat zich vrij snel een leegstand van woningen voordoet. Rond 1931 is een derde van de ruim 300 huizen niet meer bewoond. Ook de crisisjaren zijn hier debet aan. Geleidelijk aan wordt de ENKA-woningbouwvereniging een gewone

woningbouwvereniging, waar ook mensen kunnen huren die niet bij de fabriek betrokken zijn. Vele jaren later, in 1984, wordt Vooruit opgeheven en het woningbezit gaat over naar *Woningbouwvereniging Ede*.

Monumentencommissie komt met rapport

De Monumentencommissie van de gemeente Ede liep al geruime tijd rond met het idee de zogenaamde tuindorpwoningen, de typering van de in het begin van de vorige eeuw gebouwde ENKA-woningen, eens nader te onderzoeken. Dat idee werd al snel in uitvoering genomen door de toewijzing in 1992 van een contingent van 140 nieuwbouwwoningen voor het gebied Ede-Zuid.

Al vrij snel komt deze commissie met het Onderzoeksrapport Poortgebied Ede-Zuid. Hierin lezen we een uitgebreide rapportage over de totstandkoming van het tuindorp van woningbouwvereniging Vooruit. Een uitgebreid artikel hierover staat in *De Zandloper* 2019-3.

In het rapport wordt een tweedeling gecreëerd tussen het deel ten oosten van de Kerkweg – het echte Poortpleingebied – en het westelijk deel, gelegen achter de school De Zuiderpoort, ontworpen door de Dienst Gemeentewerken in 1929-30. De commissie is van oordeel dat vooral het oostelijk gelegen deel nog van groot belang is, doordat de stedenbouwkundige structuur, samen met de oorspronkelijke bebouwing, nog het oorspronkelijke tuindorpkarakter laat zien. Een ander positief punt is dat hier de zichtbaarheid van de sociaal-economische geschiedenis op het vlak van industrialisatie en woningbouw nog duidelijk herkenbaar is. In het rapport wordt de afdeling Stedenbouw aanbevolen hiermee rekening te houden bij het opzetten van het stedenbouwkundig plan.

Het gebied ten westen van de Kerkweg is veel minder interessant. Dit westelijk deel is in feite de tweede fase van het oorspronkelijke ENKA-project. Het gebied wordt in het noorden begrensd door de oude verbinding: Blotenberglaan-Industrielaan, en aan de

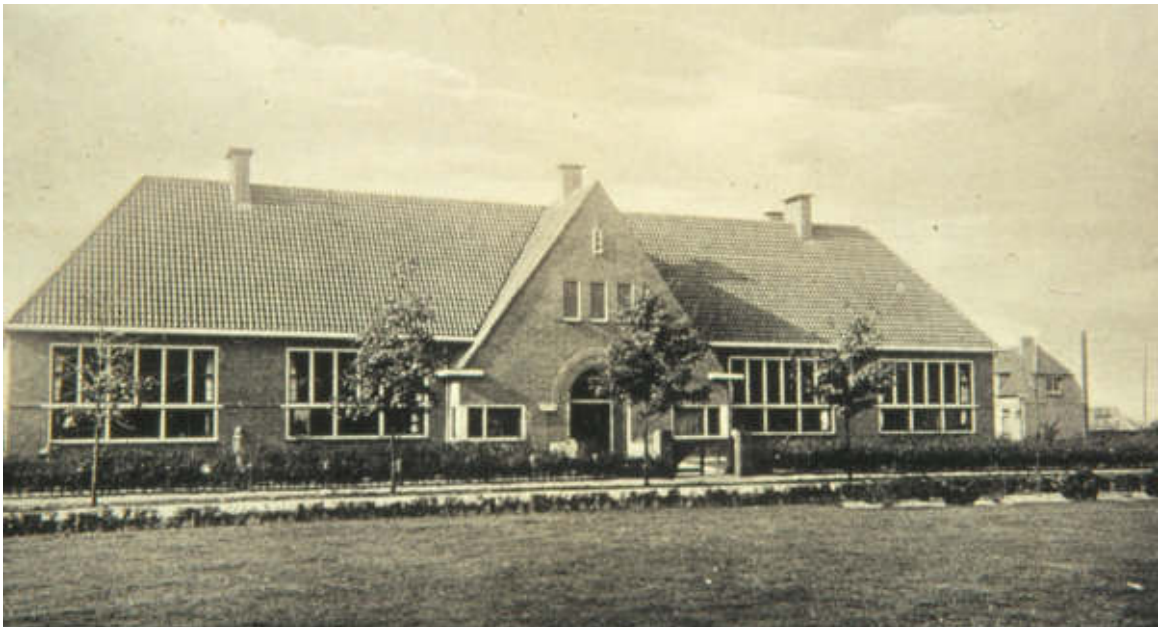

Foto uit ca 1935 van de Zuiderpoortschool aan de Kerkweg met aan de rechterkant de eerste woning van de Blotenberglaan (foto: GA Ede nr 26707)

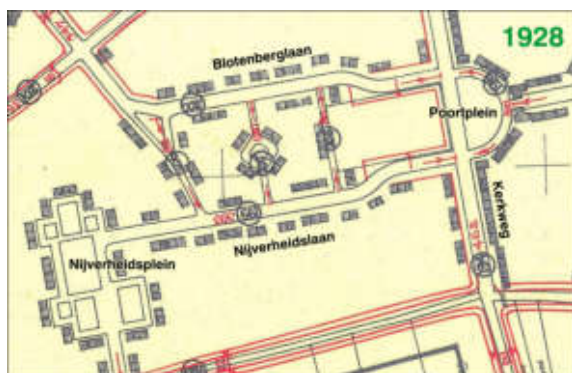
zuidzijde door de nieuw gecreëerde en evenwijdig lopende Nijverheidslaan. De bebouwing van de Industrielaan en de Verlengde Parkweg hoort niet bij het complex. Tussen deze twee hoofdstraten zijn enkele korte dwarsverbindingen aangebracht, namelijk Kortelaantje, Kempjeslaan en Graafhoek. Als we de ruimte rond de bebouwing aan deze straten in ogenschouw nemen, blijkt die beduidend minder groot te zijn dan die van de in de eerste fase gerealiseerde woningen (Poortpleingebied). Wat opvalt is dat de Zuiderpoortschool op de plattegrond van de ontwerptekening van de tweede fase niet voorkomt. Deze is ook pas in 1929-30 door de Dienst Gemeentewerken van de gemeente Ede gebouwd.

De stijl van de bebouwing aan de westzijde is traditioneel. Over de bouwwijze meldt de Monumentencommissie dat de detaillering van de tot stand gekomen gebouwen sterk afwijkt van het oorspronkelijke plan. Het geheel is veel eenvoudiger uitgevoerd. De architectonische kwaliteit van deze tweede fase is, vergeleken met fase 1, laag te noemen. In dit gebied hebben veel woningen in de loop der jaren het oorspronkelijke karakter verloren, bijvoorbeeld door de gepleegde aanbouwen, de bouw van dakkapellen en/of gewijzigde raampartijen.

In hoofdlijnen komt het advies van de Monumentencommissie erop neer: spaar de bebouwing aan de oostzijde van de Kerkweg door gebruik te maken van renovatie, en sloop vervolgens de ENKA-woningen aan de westzijde van deze weg en vervang ze door nieuwbouw, maar probeer wel de oude wegenstructuur in dit gebied te handhaven.

Plan van eisen

Voor de vernieuwing van Oud Ede-Zuid worden twee uitgangspunten gehanteerd, namelijk de versterking van het tuindorpkarakter met de open bebouwingsstructuur, vergezeld met grote binnenterreinen en diepe achtertuinen, en daarnaast verdichting die gericht is op een efficiënter grondgebruik.

Links: Prachtige uitsnede van de oude kadastrale ondergrond uit 1928 waarop de Enka-woningen zijn geprojecteerd. Dit kaartje geeft aan dat er alle ruimte is. Uitgebreide bebouwing rond dit complex komt er niet voor, De kaart is bedoeld als rooilijnenkaart. (De eis in die tijd is om van de bestaande en toekomstige wegen de rooilijnen aan te geven). Kaart: Oud Archief, gemeente Ede, doos 204 nr. 563. Aanpassingen en bewerken van deze kaart door de heer R. van der Schans.

Rechts: De situatie van hetzelfde gebiedje anno 2020. Het is een stukje bestand van de GBKN (Grootschalige Basis Kaart Nederland). De bebouwingsdichtheid is veel intenser dan in 1928. Met dank aan de afd. GEO van de gemeente Ede. Ook dit bestand is bewerkt door de heer R. van der Schans.

Deze enigszins strijdige uitgangspunten leidden tot een vernieuwingsstrategie waarbij keuzes zijn gemaakt voor gebieden waar het accent ligt op renovatie van de woningen met behoud van de stedenbouwkundige structuur, en voor gebieden waar het accent ligt op sloop-nieuwbouw en verdichting

Voor het oostelijk deel is gekozen voor renovatie van de woningen en behoud van de stedenbouwkundige structuur. In het westelijk deel, waar de architectonische expressie van de woningen minder aansluit bij het tuindorpkarakter, is gekozen voor sloop van de woningen en verdere verdichting door woningbouw. Het verkavelingsplan hier is gericht op het realiseren van een hedendaags tuindorp met een aanbod van verschillende typen woningen.

De ruimtelijke structuur van het westelijk deel zal hierbij gevormd worden door een tweetal lanen, die verankerd zijn tussen het Poortplein en het Nijverheidsplein. Daar blijven op dezelfde plek liggen de Boterberglaan en de Nijverheidslaan. Hierdoor is de vernieuwing fasegewijs uit te voeren. Het Poortplein zal bij deze opzet als schakel tussen het oostelijk en westelijk deel fungeren. In dit verkavelingsplan wordt uitgegaan van de bouw van in totaal 296 woningen.

Ontwikkeling stedenbouwkundige visie

Zoals we hebben gezien is het tuindorp Ede-Zuid, in de jaren 20 gebouwd op initiatief van de voormalige Enka (later AKZO). Hiermee is beoogd om goede en goedkope huisvesting te verkrijgen voor het personeel van de fabriek. Echter de woningen voldoen niet meer aan de eisen van deze tijd. De gemeente Ede heeft, in samenwerking met woningcorporatie Woonstede een vernieuwingsplan opgesteld.

Voor dit plan heeft atelier Qudrat uit Rotterdam in 1993 een stedenbouwkundige visie ontwikkeld, genaamd Stedenbouwkundige verkenning Oud Ede-Zuid. Op basis van dit plan is in 1995, voor het deel ten oosten van de Kerkweg een masterplan uitgewerkt met de naam: Masterplan Oost. Met dit plan als leidraad is een volledige reconstructie van dit

De huidige situatie. We zien de Kerkweg met links de Zuidpoortschool en rechts daarvan het begin van de nieuwbouw aan de Blotenberglaan. (foto: P. Standaart, 2020)

deel van het tuindorp afgerond.

Het westelijk plangebied wordt in feite globaal begrensd door de Kerkweg in het oosten, de Verlengde Parkweg in het zuiden, de Huygensstraat en het AZO-terrein aan de Zanderijweg in het noorden en de Doornlaan in het westen. Het voor dit gebied goedgekeurde bestemmingsplan (goedgekeurd door GS op 6 februari 2001) voorziet in de sloop van 166 woningen en de bouw van 296 nieuwe woningen.

Men streefde naar een he-
dendaags tuindorp met een
gevarieerd aanbod van
huizen. Hiervoor is geen
masterplan opgesteld. De
uitvoering van het plan is
stapsgewijs tot stand ge-
komen in nauw overleg
tussen de gemeente, wo-
ningcorporatie *Woonstede*
en vooral de bewoners-
commissie.

Na de realisatie van het
geheel kan de wijk Ede-
Zuid terugzien op een
bewogen, maar opbou-
wende periode.

Een inkijkje van de Nijverheidslaan vanaf de Kerkweg. We zien de nieuwbouw met rechts de appartementen op de hoek van het Kortelaantje. Het plantsoen aan de voorzijde grenst weer aan de Zuiderschool. (foto: P. Standaart, 2020).

Bronnen

- 75 jaar Viscose textielgaren uit Ede; uitgave: Akzo-Nobel
- Samen twijnen; B. Klaverstijn, 1986, Jubileumboek ter gelegenheid van 75 jaar Enka
- Wonen, Het spoorgebied en zijn plaats in het stadsdeel Ede-Zuid; Jaap Nijdam, i.o.v. Vereniging Oud Ede.
- GB/4870 -1.731.212. Bestemmingsplannen 03/11/95 t/m 16/11/95
- B/119885 -1.731.212. Oud Ede Zuid West Bestemmingsplannen 30/06/2000 t/m 28/2/2001
- GB/5029 -1.731.212. Stadvernieuwingsgebied "Oud Ede-Zuid" 18/12/91 t/m 31/07/97
- Een tuindorp in Ede; het Poortplein en omgeving, 1993
- Oud Archief, gemeente Ede
- Afdeling GEO gemeente Ede
- Riet Beuker: Niet bij brood alleen - Historisch Cahier, 2010

Schenken

- *W. Bruijnes*: Kwartetspel Ede. Uitgave van de Rotary Ede t.g.v. van een actie t.b.v. het Koningin Wilhelmina Fonds.
- *Mevr. E van der Meulen*: Een aantal boeken geschreven door de Edese schrijfster Jos Van Manen Pieters.
- *Mevr. R. Mattijssen*: Autobiografie van A.J. Dankbaar 1909-1996, directeur van de SOMA.
- *W. Roosjen*: Informatieboekje voor nieuwe personeelsleden van de AKU.
- Op 16 mei heeft *André Hartgers* zijn eigen werk en het veelomvattende materiaal van de fotografen C. Hartgers en J.G. Hartgers (zijn vader en grootvader) in digitale vorm overgedragen aan de VOE.
- Van *D. Poot* uit Bennekom heeft de Vereniging 12 albums met ansichtkaarten van Ede gekregen. Daarnaast diverse boeken en tegels die betrekking hebben op Ede.
- De Vereniging ontving enige albums met oude foto's en kaarten over Ede van *mevr. C. Kesteloo*. Tevens mochten we een aantal oude foto's van het Edese politiekorps scannen.

Ede uitgekegeld

Dries Heeroma

De heer Johan van de Berg van hotel *Welgelegen* was in 1927 de gulle gever van de wisselbeker bestemd voor de Edese kegelverenigingen. Geen kunststof exemplaar met een afwerklaag die op zilver lijkt zoals wij die nu kennen, maar echt van zilver waarin de namen van de winnende teams kunnen worden vereeuwigd.

In die jaren werd kegelen meer beschouwd als een uitgaansavondje dan als een serieuze sportbeoefening. Van de Berg wilde kegelen op een hoger plan brengen. De beker zou worden uitgereikt aan de Edese kegelclub die dat jaar het hoogst scoorde tijdens het jaarlijkse kegelconcours. Een aantal Edenaren die geen lid waren

van een Edese kegelclub, wilden ook graag deelnemen aan dat concours, maar dat werd niet toegestaan. Er bleef dan ook niets anders over dan lid te worden van een Edese kegelclub.

In de prachtige achtertuin van hotel *Welgelegen* stond een kegelhuis met daarin een paar magnifieke kegelbanen. Volgens de hotel- en pensiongids van 1926 waren er in Ede drie kegelclubs en één dameskegelclub. Een kegelclub waarvan zowel mannen als vrouwen lid waren, was in die dagen kennelijk niet gepast.

De eerste kegelclub die in 1927 aanspraak kon maken op de wisselbeker was *Welgegooid*. Zij wonnen het concours met 535 hout. Een andere kegelclub die van zich liet spreken, was *Onder Ons*. Zij wonnen de wisselbeker in 1935 met 471 hout en een jaar later met 592 hout. De overige twee kegelclubs waren *Onze Sport* en *De Vroolijke Rollers*.

Onder Ons vierde in 1932 het 25-jarig jubileum. De Edese Courant schreef daar een artikel over met daarin de namen van de leden, hoofdzakelijk afkomstig uit de Edese middenstand. Een aantal ouderen onder ons zullen zich wellicht nog een aantal personen herinneren. *Onder Ons* bestond toen uit de volgende leden: de heren Roelofsen uit Lunteren; Berlijn (slager), De Boer (chef van station Ede-dorp); Joh. Kreek (horloger); W. Heijnen (stoffeerder); B.H. Oostwaard (gemeenteraadslid); G.J. v.d. Brink; Joh. Wiepking (drogist/verfhandel) en Dokter Weijer die zo geliefd was bij de Edese bevolking.

De zoektocht naar wie de leden van de die andere kegelclubs waren en welke kegelclub uitsluitend bestond uit dames, heeft tot op heden niets opgeleverd. Ook leeft de vraag waarom 1936 het laatste jaar was dat de

beker van eigenaar wisselde. Op de beker is voor het jaarlijks vermelden van de winnende kegelclub immers nog voldoende ruimte aanwezig. Hotel Welgelegen waarvan de naam in de jaren 60 werd gewijzigd in *De Witte Hinde*, was niet het enige hotel met kegelbanen. Ook in de achtertuin van het logement *De Posthoorn* bevond zich een kegelhuis. Op 13 januari 1941 brandde De Posthoorn tot de grond toe af en dat betekende het einde van de kegelsport aldaar.

De ooit zo populaire kegelsport bestaat in Ede niet meer en de vraag is wat hiervan de reden kan zijn. Heeft dit ook te maken met de sloop van De Witte Hinde, waardoor ook op deze locatie deze sport niet mee kan worden beoefend?

Bowling wordt nog wel in Ede beoefend. In een artikel in Trouw van 15 mei 1995 geeft de woordvoerder van de Koninklijke Kegelbond (KNKB) de heer C. Raats te kennen dat kegelen minder populair is dan bowling, omdat kegelen veel lastiger is. Bij kegelen is het een voorwaarde om de bal heel goed rechthoekig te schuiven omdat de baan maar 30,5 cm. breed is, dit in tegenstelling tot die van een bowlingbaan die de breedte heeft van 1,05 m. Er is dan ook een gezegde dat luidt: *Een kegelenaar kan beter bowlen dan een bowler kegelen.*

Agenda

- **Zaterdag 10 september:** Open Monumenten Dag op ENKA

- **Woensdag 12 oktober** vanaf 19:30 uur in de Foyer van Cultura, 2e verdieping:

Snelwegen voor de koning - lezing door Peter Bijster

De lange, kaarsrechte koningswegen op de Veluwe, aangelegd ten behoeve van (koning-)stadhouder Willem III (1650-1702) om zijn jachtgebieden toegankelijk te maken, zijn qua onderzoek een terra incognita gebleken. Lang was het ontstaan van deze rechte wegen in nevelen gehuld. Men veronderstelde een Romeinse oorsprong of een verbinding tussen religieuze centra, en kon zich niet voorstellen dat één van onze stadhouders daarvan ooit gebruik had gemaakt, laat staan koning-stadhouder Willem III. Pas in 1940 werd de link gelegd met de jachtpraktijk van Willem III.

Een tweede misverstand was gebaseerd op een verkeerde interpretatie van 17e-eeuwse propagandistische prenten. Willem III verplaatste zich voornamelijk met een klein jachtgezelschap te paard over de gehele Veluwe en niet met grote jachtstoeten met vele koetsen en karren zoals nogal eens afgebeeld. Een derde misverstand is een logische conclusie bij het zien van een straatnaambordje waarop 'Koningsweg' of zelfs 'Oude Koningsweg' staat. Gebleken is dat je bij zo'n straatnaambord bijna altijd mag concluderen dat daar zelden een historische koningsweg heeft gelopen.

Er is overigens geen sprake van één type koningsweg. Er bestaan vijf verschillende typen die met verschillend doel werden aangelegd.

Donderdag 20 oktober: Leden-excursie naar Amersfoort - nadere informatie volgt.

Vrijdag 9 december vanaf 16:30 uur in het Atrium van Cultura: Geschiedeniscafé met Erfgoed Gelderland: *Het Verhaal van Gelderland:* Hoe past de geschiedenis van de Gelderse Vallei in het Verhaal van Gelderland.

Een Halve Eeuw

Ede – 9

Carel Verhoef

Overstroming 1855

Eeuwenlang hebben de steden en dorpen langs onze grote rivieren maatregelen moeten treffen om de periodiek optredende hoge waterstanden het hoofd te bieden. Zo was het en zo is het nog altijd.

De draaiboeken omvatten plannen voor de aanleg en het onderhoud van waterkeringen langs de oevers, zoals hoge kaden, dijken en andere kunstwerken en een aantal maatregelen bij hoog water. In de rivierdistricten waren alle mannelijke ingezetenen tussen 18 en 60 jaar verplicht tot dijkwacht en het maken van noodkeringen. Wagens met

Boerenwoning te Altena bij Elst (Utr.). Ets van M. ten Kate. (Stadskasteel Zaltbommel)

mest en horden (vlechtwerk van takken) werden gereed gehouden, evenals houwelen, hamers, rijshout, kribpalen, balken, planken, lantaarns, dijkboeren (om gaten in een dijk te maken) en juffers (lange dennenstammen, gebruikt als steigerpalen).

Met zulke voorzorgsmaatregelen kan er niets fout gaan. Behalve in maart 1855. Toen *'was de vijand op verscheidene punten te machtig'*.

De winter van 1854-1855 was buitengewoon streng met enorm veel sneeuw in de bergen en ijsgang op de rivieren. Het smeltwater zorgde begin maart wekenlang voor extreem hoge waterstanden en drijf- en kruierend ijs. Het vaste ijs bereikte een dikte van 45 cm. Er was zelfs sprake van 'zwaar ijs': 'platen van twee tot drie meter dik'. Toeschouwers in Westervoort zagen ijsschotsen de Rijn afzakken *'die bij-kans een hectare groot waren'*.

De rivierdijken werden zwaar aangetast.

Kaart van de overstroming van de Gelderse Vallei. (GAE, K640)

Doorbraak Grebbedijk op 5 maart 1855

Bij Doorwerth, Heteren en veel andere plaatsen langs Rijn, Maas en IJssel ontstonden hoge ijsmassa's. Veel dijken waren hiertegen niet bestand. Het leidde tot een overstroming die grote delen van de IJssellanden, Neder-Betuwe, Tielerwaard, Land van Maas en Waal en de Gelderse Vallei onder water zette.

'Het was in den namiddag van 5 maart dat het schrikwekkende berigt ontvangen werd: de Grebbedijk is doorgebroken, en dat berigt was overeenkomstig de waarheid', zo lezen wij in het jaarverslag van de burgemeester over 1855. De bewoners in de streek werden door klokgelui gewaarschuwd. Er voltrok zich een ware ramp.

Door de breuk van de Grebbedijk bij Gelders Veenendaal werd een gebied van de Grebbeberg tot De Klomp, Ederveen, Lunteren, Renswoude, Scherpenzeel, Woudenberg, Leusden en Amersfoort overstromd. Het water was nu waar het in geen 144 jaar was geweest. Er vielen slachtoffers en honderden mensen moesten huis en haard verlaten. Voor kortere of langere tijd zijn 1.155 mensen voor het water gevlucht. Een deel van hen werd in Barneveld, Bennekom en Ede ondergebracht onder andere in de school 'Onder de Toren', in een schuur en bij particulieren.

Een gedeelte van de Rhijnspoorweg werd weggespoeld en de funderingen van de spoorbrug bij De Klomp werden ondermijnd. De roggeoogst was vrijwel geheel verloren, evenals grote hoeveelheden meststoffen. Ook de aardappelen waren er slecht aan toe. Bovendien was het veen van de onderliggende kleilaag losgeraakt. De bovengrond was gaan drijven, waardoor enkele bunders land voor enige jaren voor de landbouw verloren zijn gegaan. Ook voor de dieren was het een ramp. Een grote menigte hazen en patrijzen verdronk.

De Edese burgemeester Th. Prins had de leiding van de reddingsoperatie. Hij deed wat burgemeesters in dergelijke situaties plegen te doen: hij formeerde enkele commissies die voor een effectieve hulpverlening moesten zorgen. De vluchtelingen kregen een ontbijt van roggebrood met koffie en 's avonds hetzelfde. De middagmaaltijd werd in Ede bij aanbesteding door particulieren gekookt. Dit middageten bestond afwisselend uit

Z.M. Koning Willem III bij de doorgebroken dijk te Brakel. Litho. (Stadskasteel Zaltbommel)

erwtensoepp met aardappelen en spek, gepelde gerst, wortelen en zuurkool. In de hele streek werden geld, kleding en voedsel ingezameld.

In het overstroomde gebied waar de bevolking toch al een uiterst karig bestaan leidde, kwamen de gevolgen van het natuurgeweld hard aan. Gelukkig was daar Koning Willem III. Tweemaal bezocht hij het rampgebied. Het raadsverslag van 13 maart 1855 vermeldt dat *'deze gemeente de eer te beurt is gevallen door Z.M. onzen geëerbiedigden Koning bezocht te worden om de ramp die ons getroffen heeft in oogenschouw te nemen en de ongelukkigen op te beuren.'* Vanuit De Klomp maakte de vorst per roeiboot een tocht naar Veenendaal. Hij was zeer tevreden over de genomen maatregelen. Enige tijd later toonde hij zijn waardering door de burgemeester en veldwachter A. Veenendaal van Gelders Veenendaal met een zilveren medaille te belonen. Bij de reddingswerkzaamheden had de veldwachter niet aan zijn eigen bezittingen gedacht, maar alleen anderen geholpen en mensen gered. *'In eene plegtige vergadering van den raad'* overhandigde de burgemeester met een korte speech de veldwachter de koninklijke versierselen.

De eerste vluchtelingen keerden tussen 10 en 28 maart naar hun huis terug; de laatste pas op 3 mei. Menig gastgezin heeft zich uitgesloofd om de evacués zo goed mogelijk te verzorgen. *'Niet weinigen keerden sterker en beter gekleed en gevoed terug dan zij gekomen waren.'* De commissie ontving f 15.677,58 aan giften, waaronder van Prins Hendrik, zoon van koning Willem III, f 66.- en van Zijne Majesteit 'de 'voorbeeldige' gift' van f 300.-. Daarnaast kreeg het gemeentebestuur f 3.716,64½ van de provincie. Dit geld

werd besteed aan zaaikoren, pootaardappelen, kosten van huisvesting, herstel of aanschaf van nieuwe meubelen, enz.

Het herstel van de Grebbedijk werd tot het volgende jaar uitgesteld. Dat zinde Wageningen niet. De gemeenteraad besloot zijn beklag te doen bij Z.M.en vroeg Ede hetzelfde te doen. Dat geschiedde en er werd een brief richting het paleis verstuurd met als aanhef: 'Sire!'. Het antwoord kwam niet van de koning, maar van GS. Zij vonden het gevaar voor de gemeenten Ede en Wageningen niet zó groot dat het dadelijk noodzakelijk was de nog ontbrekende werken af te maken. Beide gemeentebesturen waren hier niet zo gelukkig mee. Wellicht hebben GS gedacht dat het statistisch gezien wel een aantal jaren zou duren voordat zich opnieuw een watersnood zou aandienen. Ook hebben zij geen roeiboort in reserve gehouden om die ogenblikkelijk in te zetten voor het vervoer van Zijne Majesteit, wanneer het onverwacht toch tot een watersnood zou zijn gekomen.

Ede en het Oranjehuis

Festiviteiten rond het Oranjehuis hebben altijd een duidelijke pr-functie. In de negentiende eeuw was dat niet anders. Ook toen was het imago van de Oranjes door vele schandalen danig geschonden. Daarom werd elke gelegenheid aangegrepen om het beeld van het vorstenhuis ietwat op te vrolijken.

Aan dit 'danig geschonden imago' heeft met name Koning Willem III (regeerperiode 1849-1890), een flinke bijdrage geleverd. Willem III was impopulair vanwege zijn aanvallen van razernij en gewelddadigheid, zijn seksuele escapades en zijn drankzucht. Dominee J.H. Gunning weigerde de vorst tijdens een dienst in de naar de koning genoemde Willemskerk in Den Haag de toegang tot het heilig avondmaal. Zelfs de antirevolutionaire voorman ds. Abraham Kuyper twijfelde aan het voortbestaan van de monarchie; hij beschouwde *'het Huis van Oranje als een aflopende zaak'*.

De Veluwe behoort nog steeds tot die landsdelen waar de populariteit van ons vorstenhuis vrijwel ongeschokt aanwezig is. Dat was zelfs tijdens het bewind van Willem III het geval. In Ede geen spoor van kritiek op de Majesteit. Dat blijkt uit de Oranjefeesten.

Zonder een cent uit de gemeentekas probeerde de bevolking van Ede van alle feestelijkheden nog wat te maken. Het dagelijks leven gaf weinig reden tot vrolijkheid; daarom maakte men graag gebruik van elke mogelijkheid tot een 'verzetje'.

**Koning Willem III, 1817-1890,
schilderij N.iPieneman**

Op 17 november 1863 werd in Ede feestelijk gevierd dat ons land vijftig jaar daarvóór, na de 'Franse tijd', zijn zelfstandigheid had herwonnen. Het feest werd in Ede 's morgens vroeg met klokgelui aangekondigd. De nationale vlag met oranjewimpel wapperde van vele huizen. Iedereen was met oranje getooid.

Ene heer Esser, die in 1813 na het vertrek van de Fransen, de driekleur op de kerktoren van Ede had geplaatst, mocht dat opnieuw doen. Geheel in overeenstemming met het *'drievoudig snoer: God, Nederland en Oranje'*, hield ds. Brouwer van de Nederlands Hervormde Kerk 'een plechtige toespraak vol oranjegloed'. Er was een optocht van vijftig mannen te paard, begeleid door een grote menigte te voet die 'gepaste liederen' zong en de burgemeester bij zijn woning ophaalde.

'Behoeftige' vrouwen boven de zestig jaar kregen brood, koffie en suiker.

'Behoeftige' mannen waren beter af; zij kregen een feestmaaltijd van brood, vlees en koffie, die bereid was *'door meer bevoorrechte ingezetenen'*. Aan de feestdis in een met groen en oranje versierd gebouw zat ook de burgemeester. Met de predikant en vele notabelen genoot hij van *'een vaderlandsche pijp en een glas wijn'*. Alle schoolkinderen werden op kosten van de gemeente getrakteerd. De oud-strijders van 1813 kregen allen een prijs uit een tombola. Bij de woning van de burgemeester vermaakte men zich *'met naar den vogel te schieten'*. In Lunteren organiseerde men oud-Hollandse spelletjes als zaklopen, mastklimmen en balanceren op een bijenkorf. Wie in de prijzen viel, maakte kans op een deel van een vet varken, een koek of een sigaar. 's Avonds was er een fakkeloptocht en de leerlingen van instituut 'Hartelust' mochten vuurwerk afsteken.

Onafhankelijkheidsfeesten 1913. Uitg. Boekhandel Het Wapen van Ede. (HME370979)

In de raadsvergadering van december 1863 deed de secretaris uitvoerig verslag: *'Voor de gemeente Ede was de 17e november een waren feestdag. De dorpen waren allen met groen getooid.'* Dat dit feest zo succesvol was verlopen, dankte men aan een aantal zeer ijverige ingezetenen, maar niet aan de raad. In de novembervergadering was de vraag gesteld: *'Wat te doen op de 17e november?'* De raad besloot toen de feestviering geheel aan het volk over te laten *'en [dat] er geene gelden behoeven beschikbaar gesteld te worden om de feestviering te bevorderen; alleen het vlaggen met oranjewimpel van alle publieke gebouwen, wenscht men te doen geschieden'*, aldus het raadsverslag.

Waar men nog wel enig geld voor over had, was een afbeelding van Koning Willem III. Op voorstel van de burgemeester werd besloten in te tekenen op een portret van Z.M. in kleurendruk en voor slechts f 6.-

Op 12 mei 1874 vierde Zijne Majesteit zijn 25-jarig regeringsjubileum. De publieke feestviering werd opnieuw aan de ingezetenen overgelaten; de raad nam in dezen geen enkel initiatief. In de junivergadering heeft de gemeenteraad het feest geëvalueerd. Het was *'met veel geestdrift gevierd door het uitsteken der vlaggen, de groenversieringen, de illuminaties, de muziekuitvoeringen, de volksspelen, het onthaal der schoolkinderen, enz.'* De raad was zeer tevreden, vooral omdat ook dit feest de gemeente geen cent had gekost.

Op negentien februari 1887 vierde de koning zijn zeventigste verjaardag. Deze feestelijke gebeurtenis is *'op de meest gepaste wijze in de gemeente gevierd'*, aldus het

raadsverslag. De predikanten hebben *'in een morgenbeurt in de kerken dien feestdag ingeleid, den Koning en Zijn Huis in Gods Hooge bescherming opgedragen en zijn de gemeente voorgedaan in het gebed om den zegen af te smeken voor Vorst en Vaderland. De opkomst van de gemeente was treffend.'*

Er werd een collecte georganiseerd die f 1.307,95 opbracht. Daarvan ging bijna f 1.000.- naar de 'algemene armen'. Zestienhonderd kinderen kregen chocolade, 'oranjeappelen' en krentenbolletjes. Kosten f 254,33. Ook kregen de kinderen een boekje, 'waarvan', aldus het raadsverslag, *'de inhoud strekt de kinderen in te prenten wat ons Vaderland naast God aan het Huis van Oranje en ook aan Willem III te danken heeft.'* Kosten: f 62,78.

Uiteraard was voor geen enkel onderdeel van de feestelijkheden geld uit de gemeentekas beschikbaar gesteld.

Ook in tijden van rouw was de gemeenteraad attent en gaf blijk van welgemeend medeleven met het vorstenhuis, zoals bij het overlijden van koning Willem III in november 1890. De burgemeester herdacht in de raadsvergadering van december *'met enige*

Kroningsfeest Koningin Wilhelmina, Kernhem 1898. Uiterst rechts: meester F. de Graaf.(HME320004)

gevoelvolle woorden het droevig verlies door het Vaderland geleden in den dood van Zijnen geëerbiedigde Koning, Zijne Majesteit Koning Willem den derden op den 23 November.'

De inhuldiging van de 18-jarige Wilhelmina in 1898 ging met de nodige feestelijkheden gepaard. In Gelders en Stichts Veenendaal, waar doorgaans weinig reden tot feesten was, greep men de troonsbestijging van Wilhelmina aan om voor de hele buurt een onvergetelijke viering te organiseren. Geld was er niet, dus wendde het comité zich tot de gemeenteraad. Het had beter moeten weten. Geheel in de traditie van de raad werd ook

Dit artikel is gebaseerd op enkele gesproken columns van de auteur op Radio Ede FM over zijn boek *Ede 1850-1900 - Een Veluws dorp op de drempel van de moderne tijd*, Dieren, 2019 (In de boekhandel € 19,95; leden VOE € 16,50, verkrijgbaar in Cultura).

Nieuwe leden

W.A. Lammers, Ede - W. Elion, Lunteren - A. Haas, Leiden - J. Colpa, Ede - M. Pelders, Ede
D. Pors, Ede - W. Middelhoven, Ede - M. Harkes, Ede - B en D Bos Verreth, Ede M. Ingen
Housz, Ede - G. Leenders, Ede - H. van Asch, Ede - H. Kaldeway, Ede - R. Geerling, Ede -
B. Kroeze, Ede - M. Faas, Ede - M. Willemsz, Ede - H. Kohut, Ede

COLOFON

Vereniging Oud Ede

De Vereniging, opgericht in 1924, benoemt haar doel in art 2 van haar statuten, samen te vatten als: *Het bevorderen van de kennis en de belangstelling voor geschiedenis, archeologie en monumentenzorg betreffende de gemeente Ede en het waken over het cultureel erfgoed en al die zaken die van historische, stedenbouwkundige, architectonische en/of landschappelijke betekenis zijn.*

Postadres Postbus 8293, 6710 AG Ede
Telefoon 06 348 676 27
E-mailadres info@oudede.nl & ledenadministratie: ledenadministratie@oudede.nl
Website www.oudede.nl
Bankrekening NL24 INGB 0003 5342 68

Bestuur:

Simon van de Pol (voorzitter), Hans Post (secretaris), Wim Buijnes (penningmeester) & Patty Gonggrijp.

Leden;

De vereniging telt ca. 700 leden. Nieuwe leden kunnen zich aanmelden per telefoon, brief, e-mail en via de website. Beëindiging van het lidmaatschap uitsluitend schriftelijk per brief of e-mail vóór 1 november. De contributie bedraagt in 2022 € 17,50.

Ereleden van de vereniging zijn Hetty Blaauw-de Wit & Kees van Lohuizen.

Giften en schenkingen zijn fiscaal aftrekbaar omdat de Vereniging een erkende Algemeen Nut Beogende Instelling is. Omdat de VOE een culturele instelling is geldt zelfs een extra aftrek van 25%!

De Zandloper

Is een uitgave van de Vereniging Oud Ede en verschijnt viermaal per jaar. De redactie van De Zandloper bestaat uit Joyce van den Berg, Frans van Oort, Jaap van Ree en Hans Post (eindredacteur). De redactie is te bereiken op zandloper@telfort.nl.

Nieuwe artikelen die verband houden met de geschiedenis van Ede zijn welkom. De redactie behoudt zich het recht voor een artikel te weigeren. Overname van artikelen uitsluitend na schriftelijke toestemming van het bestuur van de VOE.

De redactie heeft zich ingespannen om rechthebbenden van de geplaatste afbeeldingen te achterhalen. Mocht u menen rechten te kunnen doen gelden, dan kunt u zich melden bij De Zandloper.

Productie van De Zandloper: BladNL, ISSN 1384-7090

HOUT EN BOUWSTOFFEN IMPORT BV

Voor al uw hout en bouwmaterialen
Frankeneng 20 in Ede
0318-636921

Het Vishuis Ede
Grotestraat 2
6711 AM Ede
tel. 0318-846575

KREEFT

BOUW EN ONDERHOUD SINDS 1896

- 🔥 ONTWIKKELING
- 🔥 NIEUWBOUW
- 🔥 ONDERHOUD
- 🔥 RESTAURATIE

INFO@BOUWBEDRIJFKREEFT.NL 🔥 BOUWBEDRIJFKREEFT.NL

ALLES VOOR DE DOE-HET-ZELVER

Verf Hout Wandplaten Behang
Raamdecoratie Gereedschap IJzerwaren Electra

Dit alles natuurlijk bij:

DOE-HET-ZELF MARKT

ELBERT JANSEN V/H DE NOOY

KOLKAKKERWEG 65 - 67 - EDE - TEL.(0318) 611680

Wij geven u een deskundig advies, zagen voor u en bezorgen gratis

**FIETSEN
FITNESS**

maxstein
TWEEWIELERS EDE

SLIJKRUIKWEG 30 • EDE • WWW.MAXSTEIN.NL

MONDIAL MOVERS
Waaijenberg Groep

**VERHUIZEN IS OVERAL HETZELFDE
SERVICE NIET.**

Offerte aanvragen?
www.waaijenberg.nl

Tel: +31 (0)318 - 62 45 55 / Email: info@waaijenberg.nl / www.waaijenberg.nl

Kwestie van smaak en liefhebberij

KREELSE KOE

www.kreelsekoe.com